

FIGYELŐ

Régi Magyarországi Nyomtatványok, 5. kötet, 1671–1685, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2023. 1556 p., 92 t. Különleges rendezvénynek adott otthont 2023. október 11-én az *Országos Széchényi Könyvtár*. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* frissen megjelent, ötödik kötete kapcsán került sor tudományos tanácskozássra, a program rendkívüliségét azonban nem ez – értelemszerűen önmagában is fontos és jelentős esemény – adta, hanem Borsa Gedeon századik születésnapja. Az eredeti elképzelések szerint az RMNy új tomusának bemutatása és Borsa Gedeon köszöntése lett volna a program, azonban a bibliográfia koncepciójának kidolgozója nem sokkal kilencvenkilencedik születésnapja után 2022. december 24-én elhunyt, így az RMNy új kötetének bemutatása mellett emlékkonferenciává alakult át a rendezvény.¹

Az RMNy ötödik kötetének nyilvánosságra hozatalát a szervezők nem véletlenül időzítették Borsa Gedeon születésnapjára, ezzel is megkülönböztetett tiszteletüket szándékoztak kifejezni, mert nélküle minden bizonytalán más lett volna a retrospektív nemzeti bibliográfia első korszaka, nem ennyire átfogó, a nyomtatványok kutatástörténetét és a fennmaradt kiadványok címlapjának vagy karakterisztikus oldalának hasonmását is közlő tudományos munka, végső soron az újkori magyar művelődéstörténet valóságos enciklopédiája. Az RMNy mellé elgondolta a hazai betűtípusok és nyomdai díszek repertóriumát is, a monumentális munka *Hungarica Typographia* címmel három kötetben látott napvilágot. A vállalkozás koncepciójának első kidolgozására még az 1950-es években került sor, és az első kötet, az 1473–1600 közötti évek hazai és magyar nyelvű nyomtatványait feltáró 1971-ben jelent meg. Az eredeti Borsa-féle elgondolás maradandóságát és tudományos megalapozottságát bizonyítja, hogy az eltelt évtizedek során nem volt szükség valóban érdemi módosításra, a feldolgozás és bibliográfiai közlés valamely elemének lényegi változtatására annak ellenére, hogy a munkában könyvtörténészek több nemzedéke vett és vesz részt. A Régi Magyarországi Nyomtatványok megindítója és az Országos Széchényi Könyvtárban működő szerkesztőséget hosszú ideig vezető Borsa Gedeon ennek a tomusnak közreadásában már nem vett részt, a kötet szerzői viszont az Ő emlékének szentelték. Egykori munkatársai, tanítványai mellett az ötödik kötet közreműködői között már megtalálható a fiatalabb nemzedék megannyi kutatója is. A bibliográfia munkatársai Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit és V. Ecsedy Judit voltak, a szerkesztés munkáját P. Vásárhelyi Judit és Perger Péter végezte, a lektorálás pedig Csorba Dávidot és Koltai Andrást dicséri.

Az RMNy, úgy ahogyan Borsa kigondolta, a magyar írásbeliség nyomtatott részének valóságos művelődéstörténeti enciklopédiája, a nemzeti emlékezet alapvető műve, olyan forráskiadványokkal vethető csak össze, mint például a *Régi Magyar Költők Tára* vagy a *Régi Magyar Próza* *Émlékek* – hogy csak két monumentumot említsünk a magyar művelődéstörténet legfontosabb korpuszaiból. Vagyis

¹ Borsa Gedeon életútját, munkásságát Perger Péter mutatta be: *In memoriam Borsa Gedeon 1923–2022 = Magyar Könyvszemle*, 138(2022) 566–569. <https://doi.org/10.17167/mksz.2022.4.566-569>

már a vállalkozás elvi alapjainak kidolgozásakor a klasszikus bibliográfiai funkciók (számbavétel, azonosítás, tájékoztatás) mellett fontos cél volt, hogy a régi magyar művelődés egyfajta tudományos kézikönyve legyen, kritikailag megsűrve regisztrálja és tegye közzé mindazt a tudást, konkrét tárgyi ismeretet, amelyet a kora újkori magyar írásbeliség nyomtatott formában elérhető forrásairól tudni lehet. Összességében tehát az RMNy kötetei a régi magyar művelődés egyik legfontosabb forráscsoportjának kritikai megismerését teszik lehetővé, használatuk nélkülözhetetlen a magyar művelődéstörténet valamennyi művelője számára. A mű tudományos színvonalát és nemzetközileg is jelentős eredményeit mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1996-ban napvilágot látott az első kötet német nyelvű változata. A Borsá Gedeon szerkesztésében Németországban kiadott *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)* valójában nem más, mint az első kötetben regisztrált német nyelvű erdélyi nyomtatványok könyvészete.

A most megjelent ötödik kötet az 1671 és 1685 közötti másfél évtized hazai és külföldi magyar nyelvű nyomtatványainak adatait gyűjti egybe. A korábbi tomosok gyakorlatának megfelelően közel ezer, egészen pontosan 931 számozott tétel leírását tartalmazza. Akad néhány, pontosan öt üres tétele szám, ugyanakkor találhatóak úgynevezett betűs számok, számuk huszonegy, illetve hetvenkilenc tétel kapott helyet az Appendixben, olyan tételek, amelyeknek létezését vagy magyarországi megjelenését a korábbi szakirodalom feltételezte, de az újabb kutatások cáfolták ezeket a hipotéziseket.

Az RMNy új kötetében feltárt tizenöt esztendő a magyar történelem különösen tragikus és küzdelmes korszaka, amely a kiadványtermésben és a nyomdahelyek átrendeződésében is érzékelhető. Az 1670-es évtized a protestáns egyházak történetében a gyászévtized néven rögzült. Ugyan még többségben voltak a királyi Magyarországon a protestáns nyomdák, de új officina már nem létesült, és a meglévők is egyre nagyobb ellenállást leküzdvé próbáltak helytállni. Az évtized protestánsellenes ideológiájának egyik kidolgozója Bársony György váradi majd egri püspök volt, aki számos erőszakos templomelvétel aktív résztvevőjeként vált hírhedtté, és 1671-ben megjelent *Veritas toti mundo declarata* (RMNy 3704) című kis terjedelmű vitairatában nem kevesebbet állított, minthogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatát kimondó 1608-as, illetve 1647-es törvények érvénytelenek és a protestánsok elleni akár erőszakos fellépések is jogszerűek. A kibontakozó, perekkel és fegyverrel zajló ellenreformáció következménye volt, hogy a pataki nyomda nem működhetett tovább, Báthori Zsófia 1671-ben elrendelte a főiskola megszüntetését, és a skóla a nyomdával együtt Debrecenben keresett menedéket.

Mindezek a történések átrajzolták a korszak nyomdatörténetét. Az RMNy előző kötetében az egyes nyomdahelyeken megjelent nyomtatványok száma az alábbiak szerint alakult: Lőcse 276, Kassa 144, Szeben 96, Nagyszombat 92, Patak 89, Trencsén 52, Brassó 41, Pozsony 38, Zsolna 38, Bértfa 37, Várad 31, Kolozsvár 31, Debrecen 29, Gyulafehérvár 13, Kőszeg 4, Eperjes 2, Lorettom 2 kiadvány. 1671–1685 között a sorrend a következő: Lőcse 220, Kolozsvár 157, Nagyszombat 152, Kassa 73, Szeben 73, Debrecen 69, Brassó 56, Zsolna 38, Pozsony 36, Bártfa 12, Gyulafehérvár 2, Lorettom 1 Patak 1 (Czeplédi István RMNy 4012 számú vitairatát még Sárospatakon kezdte nyomtatni Rosnyai János 1669 és 1671 között, de csak 1675-ben fejezte be Kolozsvárott). Három új alapítású nyomda is megkezdte működését a korszakban: Csíksomlyón 1676-ban a ferences officina, Keresden pedig a Bethlen Elek által felállított műhely működött 1684-ben és 1685-ben, illetve Szászsebesen 1683-ban létesült az erdélyi ortodox érseki nyomda. Csíksomlyón 12, Keresden 6, Szászsebesen pedig 1 nyomtatvány látott napvilágot.

Lőcse változatlanul tartotta vezető helyét a hazai nyomdák között. Ugyan a megelőző időszakhoz képest valamivel kevesebb kiadványt tett közzé, de a megjelent 220 tomos így is biztosította a magyarországi műhelyek közötti megkülönböztetett helyét. Az evangélikus vallású tulajdonos, Samuel Brewer folyamatosan fejlesztette műhelyét, ennek köszönhetően – Ecsedy Judit megállapítását idézve – a 17. század utolsó harmadában a nyomda felszereltsége „már kezdett egy közepesen felszerelt külföldi tipográfiához közeledni”. Nem kis teljesítmény volt ez Lőcsén, ahol egyébként

1674-ben beszüntették az evangélikus vallás gyakorlását, és Samuel Brewer 1675-ben született fiát, Johannest titokban keresztelték meg az evangélikus hitre.

Kolozsvár nyomdászata hosszú ideig meglehetősen jelentéktelen volt, az előző korszakban mindössze 31 nyomtatvány jelent meg a városban, és az egykor oly jelentős Heltai-féle műhely 1660-ban adott utoljára hírt magáról, a felszerelése használhatatlanul az unitárius egyház tulajdonában volt. A kolozsvári nyomdászat új korszaka Apafi Mihály fejedelem rendeletével kezdődött, Szebenből a kincses városba hozatta Szenci Kertész Ábrahám műhelyének felszerelését és a régi gyulafehérvári fejedelmi officinát. Az így egyesített református kollégiumi és egyházi nyomda 1671 és 1685 között 157 nyomtatványt produkált. Az officina vezetője Veresegyházi Szentyel Mihály lett, művelt, jól képzett mester volt, az irányítása alatt megjelent nyomtatványok gondos kiállításukkal tűntek ki a kor könyvei közül.

A megjelentetett kiadványok számát tekintve a harmadik helyre került a nagyszombati egyetemi nyomda, 152 mű látott napvilágot az univerzitás székhelyén. 1674-ben Szentiványi Márton lett az officina prefektusa, és ezzel kezdődött a katolikus nyomda nagyarányú fejlesztése, aminek következtében a század végére a legnagyobb hazai műhellyé lett. A nyomda elsősorban az egyetemi oktatás igényeinek megfelelően jelentette meg kiadványait, de nagy népszerűségnek örvendtek az igényes kiállítású kalendáriumok is, amelyeket rézmetszetekkel díszítettek. Kétségtelenül a nagyszombati officina használta legintenzívebben a rézmetszetet mint illusztrációs technikát, 570 illusztrációja közül 370 a mélynyomásos eljárással készülő díszítés.

Kassán a városi nyomda 1653-ban indult újra. A település ugyan protestáns többségű volt, de a jezsuiták fontos pozíciókat birtokoltak és a nyomda kiadványainak tekintélyes része is katolikus volt, sőt 1673–1674-ben a jezsuiták önálló nyomdát is működtettek, vagyis rövid ideig két officina működött a városban. A jezsuita akadémiai nyomda megszűnte után a katolikus nyomtatványok ismét a városi műhelyben jelentek meg. Kassán 1671–1685 között 73 nyomtatvány látott napvilágot, közülük kiemelkedik a Sámbar Mátyás összeállításában 1674-ben a jezsuita nyomdában megjelent *Cantus catholici*, a latin és magyar nyelvű énekeskönyv.

Szebenben szintén 73 nyomtatvány jelent meg. A város nem maga működtette az officinát, hanem bérlőknek adta ki, akik sűrűn váltották egymást. A nyomda működésében komolyabb állandóság Stephan Jüngling vezetésétől, 1666-tól figyelhető meg, munkássága során igyekezett nyomtatványai művészi színvonalát illusztrációkkal is emelni.

Debrecenben a városi nyomda csak korlátozott önállóságot élvezett, azt jelentethette meg, amit a város és a református egyház jóváhagyott. A korszak egy részében, 1662-től 1676-ig Karancsi György állt az officina élén, akinek neve negatív fogalomná vált, a „Karancsi-betűk” az elkoptatott, csúnya, rossz nyomdabetűk megnevezésére volt használatos. Utána jeles tipográfusok vezették a nyomdát, így a Patakról elüldözött Rosnyai János, majd 1683-tól Töltési István. Kiadványainak meghatározó jellemzője a magyar nyelvűség volt, Debrecenben jelent meg a legtöbb magyar nyelvű munka, a református hívek lelki igényét szolgálták a rendszeresen közzétett zsolttárfordítások és énekeskönyvek, illetve a kalendárium.

Brassóból 56 megjelent nyomtatványról ad számot az RMNy. Egyik sajátos vonása a brassói nyomdászatnak, hogy a 17. században nem volt folyamatos és nem érte el jelentőségében az előző századot. A brassói nyomdászat rejtélye, hogy egy vagy két műhely működött-e a városban. A Hermann család tulajdonában lévő felszereléssel Nicolaus Müller nyomtatott csaknem fél évszázadon keresztül. A problémát az okozza, hogy a városban 1672-ben új nyomdatulajdonos, Peter Pfannenschmied neve alatt is készültek nyomtatványok. Felszerelése különbözött a Hermann-féle műhelyétől, ugyanakkor Pfannenschmied a brassói főtemplom lelkésze volt, így helyette is Nicolaus Müller végezte a nyomtatás napi rutinját. Ecsedy Judit véleménye szerint arra a kérdésre, hogy egy vagy két műhely működött-e Brassóban, nem lehet egyértelmű választ adni, de nagyon valószínű feltételezésnek tartja, hogy egy nyomda volt, amelyet Nicolaus Müller működtetett.

Zsolnán a cseh exulánsok nyomdája készített kiadványokat; korábban a műhely Szenicén, illetve Trencsénben működött. Többségében biblikus cseh nyelvű, kis terjedelmű műről, összesen 38 nyomtatványról tud a bibliográfia.

Pozsonyban a század első felében katolikus főpapok alapítottak nyomdát, 1652-től egy ideig nem működött officina a koronázóvárosban, majd 1669-ben Gottfried Gründer létesített officinát, 1671-ben és 1673–1678 között pedig Johann Gregor Zerweg tipográfija dolgozott. A két vállalkozó, amíg lehetett, evangélikus nyomtatványokat jelentetett meg, de a Wesselényi-összeesküvés leleplezése után alig tudtak ilyen kiadványokat közzétenni, sőt Zerweg szinte csak katolikus műveket készített. Óvatossága indokolt volt, mert megvádolták azzal, hogy eretnek könyveket nyomtat. Gründer fontos kiadványa volt Kéry János pálos tartományfőnök *Martis Turcici ferocia* (RMNy 3860) című, 1672-es munkája, melyben egyrészt I. Lipót és Montecuccoli hadvezetését igazolta, másrészt pedig jogosnak jelentette ki Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc kivégzését. Zerweg különleges kiadványa volt Johann Ludwig Gössinger, a pozsonyi vár hadszertárnoka, illetve a vár és a város tűzmestere 1678-ban kiadott *Pixnmeisterey compendium* (RMNy 4210) című könyve, amely a tűzészegről és a szórakoztató tűzijátékokról való tudnivalókat tartalmazta.

Bártfán és Csíksomlyón egyaránt 12-12 nyomtatvány látott napvilágot. Bártfán a jeles Klöss-féle nyomda 1664-ben megszűnt, a felszerelést a város váltotta magához, és 1665-től mint városi officina működött. Kevesebb és kevésbé jelentős nyomtatványok jelentek meg 1665 után, zömmel tankönyvek és kisebb alkalmi brosúrák láttak napvilágot. Csíksomlyón a ferences kolostor 1676-ban létesített nyomdát azzal a céllal, hogy a katolikus hitűkhöz ragaszkodó csíki székelyek olvasmányigényeit helyi kiadású könyvekkel elégítse ki. Létesítője Kájoni János rendfőnök volt, aki 1676-ban tette közzé *Cantionale catholicum* címmel egyházi énekeskönyvét. A nyomtatás munkáját Csíksomlyón is hivatásos nyomdász, Kassai András végezte.

Keresden 6, Gyulafehércáron 2, Szászsebesen és Loretomban pedig 1-1 nyomtatvány jelent meg.

A területi hungarikumok mellett a RMNy regisztrálja a külföldön megjelentetett magyar nyelvű nyomtatványokat is. 1671 és 1685 között 48 kiadvány jelent meg teljes egészében vagy részben magyarul, ez szerény csökkenést jelent az előző kötetben regisztrált 54 nyelvi hungarikumhoz képest. Viszont több helységben, összesen 17 településen készültek: az előző korszak némileg több kiadványa valamivel kevesebb, 13 külhoni városban látott napvilágot. Ennek alapvető oka az lehet, hogy az 1656–1670 közötti években a császárvárosban 29, a következő időszakban viszont csak 12 nyomtatvány került ki a nyomdákban. Johann Jakob Kürner, a jeles bécsi nyomdász rendszeresen adott ki magyar nyelvű kalendáriumot, azonban 1667 után csak az 1674-es évre tette közzé. A két időpont között, illetve 1674 után nem ismeretes magyar nyelvű kalendáriuma, feltehetően a nyomda megszüntette kiadásukat. Az 1671–1685 közötti másfél évtizedben az alábbi városokban láttak napvilágot teljes egészében vagy részben magyar nyelvű nyomtatványok: Amszterdam 4, Bazel 2, Bécs 12, Berlin 1, Bologna 1, Boroszló 1 Bréma 3, Dancka 1, Jena 4, Leiden 2, Lipcse 1, London 3, Nürnberg 1, Rostock 1, Utrecht 1, Velence 2, Wittenberg 8.

Az RMNy 17. századi ciklusából még egy kötet fog megjelenni, amellyel lezárul a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia első nagy ciklusa. Egy ilyen művet csak elkezdni lehet, befejezni nem: egyrészt folytatni kell a 18. századi nyomtatványok feltárását, másrészt az RMNy a lehetséges négy hungarika kategóriából (nyelvi, területi, személyi, tárgyi) az első kettőt regisztrálja már-már az abszolút tökéletességet megközelítő színvonalon. De talán egyszer a személyi és tárgyi vonatkozású régi magyar nyomtatványok feltárása is elkezdődik. Bizakodjunk.